

Sosyal Bilimler
EKEV AKADEMİ
dergisi

Makalenin geliş tarihi: 04.11.2024
1.Hakem Rapor Tarihi: 05.02.2025
2.Hakem Rapor Tarihi: 19.02.2025
Yayına Kabul Tarihi: 29.04.2025

eISSN:2148-0710 - pISSN:1301-6229

NAMAZIN SONUNDA VERİLEN SELÂMIN HÜKMÜ HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

Medeni ŞAVLI*

Öz

Bu araştırmanın temel amacı, Müslümanlar için en önemli ibadet olan namazın sonunda verilen selâmın hükmü hakkındaki ihtilafların sebebini araştırmak ve bu konuda elde edilen verileri analiz ederek cemaate yansıyan kısmı için değerlendirmeler yapmaktır. Çalışma, konu ile ilgili yapılan araştırma ve gözlemler neticesinde cemaati bilgilendirme ihtiyacı ve sorunların belirlenmesi neticesinde çözümler sunulması açısından önem taşımaktadır. Çalışmada veri toplama aracı olarak doküman analizi yöntemi kullanılmış ve klasik fıkıh kitapları incelenmiştir. Elde edilen veriler değerlendirilmiş ve önerilerde bulunulmuştur. Araştırmada hükmü kat'î delil ile sabit olan namaz ibâdetinin edâ şekli ile ilgili literatürde farklı görüşlerin varlığına ulaşılmıştır. Bu nedenle, namazın bir parçasını teşkil eden selâmın hükmü, sigası ve selâma niyet etmenin gerekliliği gibi meseleler tartışılmıştır. Öte yandan, konu ile ilgili görüşler ortaya konulmuş ve bugün dahi alanın uzmanları arasında tartışılarak güncelliğini koruduğu kanaatine varılmıştır. Hanefiler namazdaki selâmı vacip kabul etmiş, Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelîler ise farz olarak saymışlardır. Ancak Mâlikî ve Şâfiîler sadece sağ tarafa selâmın verilmesini şart koşarken, Hanbelîler ise her iki tarafa selâmın verilmesini gerekli görmüşlerdir. Selâm verirken kullanılması gereken ifadenin nasıl olması gerektiği hususu da tartışılmış ve konu ile ilgili birçok görüş serdedilmiştir. Selâmda asgari olarak kullanılacak ifade biçimi hakkında tartışma varken selâmın en iyi şekli noktasında ise ittifak vardır. Öte yandan, namazdan çıkmak için selâma niyet etmenin gerekli olmadığı kanaati hâkimdir. Çalışmada konuyla ilgili mezheplerin görüşleri hiyerarşik olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Yapılan çalışmada mezheplerin görüşleri analiz edilerek incelenmiştir. Söz konusu görüşlerin günümüz şartları açısından tekrar değerlendirilmesi gerektiği kanaatine varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Farz, Sünnet, Namaz, Selâm.

A Consideration on the Ruling of the Salutation Given at the End of Prayer

Abstract

The main purpose of this study is to investigate the reasons behind the disputes regarding the ruling on the salutation (tasleem) at the end of prayer, which is the most important act of worship for Muslims. The study aims to analyze the data obtained and provide evaluations regarding its reflection on the congregation. The research is significant as it seeks to inform the congregation, identify issues, and propose solutions based on the research and observations related to the topic. Document analysis was used as a data collection tool, and classical fiqh books were examined. The obtained data were evaluated, and recommendations were made. The study reveals that there are different opinions in the literature regarding the method of performing the prayer, which is established with conclusive evidence. Therefore, issues such as the ruling of the salutation, its formulation, and the necessity of intending the salutation have been discussed, with the relevant views presented. It was concluded that these matters are still discussed among experts in the field today, maintaining their relevance. The Hanafis consider the salutation in prayer as obligatory (wājib), while the Malikis, Shafi'is, and Hanbalis regard it as obligatory (fard). However, the Malikis and Shafi'is only require the salutation to be given to the right side, while the Hanbalis deem it necessary to give the salutation to both sides. The issue of how the salutation should be expressed has also been debated, with various opinions put forward on this matter. While there is discussion about the minimum required form of the expression, there is consensus on the best form of salutation. Furthermore, it is widely agreed that it is not necessary to intend to exit prayer with the salutation. In this study, the opinions of the different schools of thought have been presented hierarchically. The views of the schools were analyzed, and it was concluded that these opinions should be re-evaluated in light of contemporary circumstances.

Keywords: Fiqh, Fard, Sunnah, Prayer, Salâm.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Hukuku Anabilim Dalı, ezka_626@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3547-6132>

1. Giriş

Allah Teâlâ, kutsal kitabımız Kur'ân-ı Kerîm'de insanın yaratılış gayesini mealen şöyle ifade buyurmaktadır: “*Ben cinleri ve insanları ancak bana ibâdet etsinler diye yarattım.*” (Zâriyât, 51/56). Bu ayette açık bir şekilde insanın yaratılışının temel gayesinin Allah'a ibâdet etmek olduğu ifade edilmektedir (Kurtubî, 1964, s. 55; Râzî, H. 1420, s. 192). Edâ edilecek ibâdetlerin neler olduğu, sınır ve çerçevesi Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sünneti ile sabittir. Ancak yapmakla mükellef olduğumuz her bir ibâdetin yapılış şekli farklılık arz etmektedir. Bu nedenle yapılan ibâdetlerin kendine göre belli şartları, rükünleri ve sünnetleri mevcuttur. Şart (الشرط): “Bir şeyin varlığı kendi varlığına bağlı olmakla beraber, onun yapısından bir parça teşkil etmeyen iş veya vasıftır.” Mesela namaz için abdest almak bir şarttır (Şa'bân, 1996, s. 265). Rükün ise (الركن): “Bir şeyin varlığı kendi varlığına bağlı olan ve onun yapısından bir parça teşkil eden unsurdur.” şeklinde tanımlanmıştır. Örneğin, namazda rükû ve secde rükündür (Şa'bân, 1996, s. 265).

İbâdetlerin uygulama şekli ilk olarak sahabe tarafından Resûlullah'tan (s.a.s.) öğrenilmiş ve sonraki nesillere aktarılmıştır (Kahraman, 2018, ss. 25-26). Ancak Resûlullah'ın (s.a.s.) farklı yerlerde ve farklı zamanlarda edâ ettiği ve sahabeye öğrettiği namaz ibâdeti hakkında farklı rivayetlerin aktarılması konu ile ilgili tartışmanın zeminini hazırlamıştır. Bu anlamda namazın önemli bir kısmını oluşturan ve namazı nihayete erdiren selâm konusunda da muhtelif görüşler ortaya konulmuştur (İbn Rüşt, 1988, s. 134).

Birçok konuda olduğu gibi namazın önemli bir parçasını oluşturan selâm verme konusunda da mezhep âlimleri farklı görüşler serdetmişlerdir. Mezheplere ait bu farklı görüşler, namazın edâsı sırasında mezhep mensuplarının uygulamalarına da yansımaktadır. Ülkemizdeki mezhep mensuplarını düşündüğümüzde genel anlamda Hanefî ve Şâfiîlerden oluşmaktadır. Bu mezhep mensuplarının aynı camilerde beraber cemaatle namaz kıldıklarını görmekteyiz. Özellikle namazın bitiminde beraber selâm vermedikleri için hem bir düzensizliğin oluştuğunu hem de cemaat mensuplarının bu konuda birbirlerini uyardıkları gözlemlenmiştir. Zira Hanefîlerden bazı âlimler namazın bitimindeki selâmı vacip, bazıları ise sünnet kabul etmektedir. Öte yandan, Hanefîlere göre selâm vermeden kılınan namazın sahih olduğu söylenmektedir. Şâfiîler ise hem namazın bitiminde verilen selâmı rükün saymış hem de selâmdan önce salavat-ı şerifenin okunuşunu farz kabul etmişlerdir. Hâl böyle olunca her iki mezhep mensuplarının namazı aynı anda tamamlamadıkları görülmektedir.

Bir diğer husus ise selâm ile ilgili kitaplarda bulunan teorik bilgiler ile cemaatin bu konudaki pratiği arasında farklılıkların arz etmesidir. Bu konuda da mezheplerin farklı görüşler ileri sürdükleri bir gerçektir. Uzun zaman yaptığımız gözlem ve araştırmalara göre selâm verilmeden ya da tek selâm ile namazın bitirildiğine şahit olmadık. Bu konunun önemine binaen günümüz cami ve cemaat şartlarını göz önünde bulundurarak araştırma yapmaya çalışacağız.

Özellikle bu konu ile ilgili özel bir çalışmanın yapıldığına rastlamadık. Her mezhebin görüşü kendi klasik kaynaklarında yer almaktadır. Bu anlamda dört mezhebin eserlerine bakıldığında konunun detayına ve tartışmalarına girmeden işlendiği görülecektir. Dolayısıyla yapacağımız bu çalışmanın odak noktası konu hakkında mevcut olan görüşlerin analizi neticesinde boşlukların doldurulması olacaktır.

1.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın temel amacı, Müslümanlar için en önemli ibadet olan namazın sonunda verilen selâmın hükmü hakkındaki ihtilafların sebebini araştırmak ve bu konuda elde edilen verileri analiz ederek cemaate yansıyan kısmı için değerlendirmeler yapmaktır. Öte yandan, namazda selâm vermenin hükmü, sigası ve niyet ederek selâm verme hakkındaki tercihlerinin sebeplerini ortaya koymaktır. Çalışma, konu ile ilgili yapılan araştırma ve gözlemler neticesinde cemaati bilgilendirme ihtiyacı ve sorunların belirlenmesi neticesinde çözümler sunulması açısından önem taşımaktadır.

2. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada doküman analizi yöntemi kullanılarak araştırma verileri elde edilmiştir. Doküman analizi, kayıt ve belgelerden veri toplama tekniğidir. Dolayısıyla elde edilen dokümanlar, çalışılan konunun anlaşılmasına yardım eden kaynaklardır. Söz konusu bilgi kaynakları ise arşivler, istatistikler, kitaplar, dergiler, tutanaklar, makaleler vb. çeşitli dokümanlardır. (Baltacı, 2019, s. 368; Creswell, 2017, s. 14). Araştırmada, veri dokümanı olarak Kur'an-ı Kerim, Resûlullah'ın sünneti ve klasik fıkıh kitapları incelenmiş ve dokümanlardan selâm ile ilgili veriler elde edilmiştir. Ayrıca verilerden elde edilen bulguları yorumlamak ve karşılaştırmak için konu ile ilgili kitap ve makale gibi dokümanlara da başvurulmuştur. Bu anlamda yaptığımız çalışma namaz ibadetinin bir kısmını oluşturan selâmın etrafındaki tartışmalar olduğundan, öncelikle selâmın kavramsal anlamını kısaca verdikten sonra hiyerarşik olarak mezheplere göre namazın rükünlerini ortaya koymaya çalıştık. Zira konumuz ile ilgili ihtilaf, selâmın namazın rükünü olup olmaması noktasında cereyan etmektedir. Neticede konu ile ilgili mezheplerin temel eserlerini tarayarak dayandıkları delilleri ortaya koymaya çalıştık. Literatür taramasının ardından, çalışma boyunca elde edilen verileri analiz ederek çalışmayı tamamladık.

2.1. Araştırmanın Etiği

Yapılan bu çalışmada alıntı yapılırken birinci el kaynaklardan faydalanılmıştır. Özellikle kaynak göstermede gerekli hassasiyet gösterilmiştir. Dolayısıyla çalışmada yer alan atıflar ve alıntılarının verilmesinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun hareket edilmiştir.

3. Bulgular

Namazın sonunda verilen selâm hakkında Resûlullah'ın (s.a.s.) uygulamasının baştan itibaren günümüze kadar aynı olduğu anlaşılmış ancak konunun hükmü hakkındaki farklı görüşlerin ortaya konmasındaki temel sebebin ise Resûlullah'ın (s.a.s.) farklı zaman ve mekânlarda sahabeye namazın kılınmasını öğretirken sarf ettiği rivayet edilen ifadeler olduğu saptanmıştır.

3.1. Selâm Kavramı

Konunun bütünlük arz etmesi ve daha iyi anlaşılması adına bu başlık altında namazın önemli bir kısmını oluşturan selâm kavramının ne anlama geldiğinin bilinmesi gerekmektedir.

3.1.1. Sözlük Anlamı

Selâm sözcüğü, se-le-me (سلم) fiilinden türetilmiş olup kusursuz olmak, kurtulmak ve rahatlamak demektir (Mustafa vd., t.y., s. 446). Selâm ifadesi aynı zamanda Kur'an-ı Kerim'de esenlik, barış, güven ve selâmlama anlamlarında kullanılmıştır (el-Furkan, 25/63; er-Ra'd, 13/24. Ayrıca bk: el-Enâm, 6/54; Yûnus, 10/10; Kaf, 50/34; İbrâhîm, 14/33). Resûlullah'ın (s.a.s.) sünnetinde selâm kavramı hayır, bereket, karşılıklı sevgi ve hayır kazandıran şey manalarına gelmektedir (Buhârî, "İmân", 20; Müslim, "İmân", 93; Tirmizî, "İsti'zân", 2). Bundan dolayı içinde hiçbir düşmanlığın ve kötülüğün olmadığı, barış ve huzur mekânı anlamında cennet için dârü's-selâm (دار السلام) ifadesi kullanılmıştır (Özdemir, 2010, s. 102). Aynı ifadeler Kur'an-ı Kerim'de de geçmektedir. "*Rahmân'ın kulları, vakar ve tevazu ile yürüyen kimselerdir. Cahiller onlara laf attıkları zaman, "selâm!" der (geçer)ler.*" (el-Furkan, 25/63). Zeccâc'a (ö. 311/923) göre cennete dârü's-selâm denmesinin sebebi, cennetin süresiz olarak selâm yurdu olması, orada hastalık, ihtiyarlık ve ölümün olmamasındandır (İbn Manzûr, 2010, s. 291). Dârü's-selâm ibaresinin aynı zamanda afetlerden korunmuş yer anlamında da kullanıldığı bir gerçektir (Komisyon, 1983, s. 446). Nitekim "*Rablerinin katında onlar için selâmet yurdu vardır.*" (el-Enâm, 6/127) mealindeki ayette de selâm kavramı bu anlamda kullanılmıştır. Ayette yer alan "selâmet yurdu" ifadesi, cennet olarak tefsir edilmiştir (İbn Kesîr, h. 1419, s. 302).

Ayrıca “es-Selâm” (السلام) ifadesi, Allah’ın güzel isimlerinden biri olarak kabul edilir. Bu isim Allah’ın tüm noksanlıklardan, ayıptan ve fenalıklardan, yaratılmışlara özgü eksikliklerden ve yok oluştan münezzeh olan, selâmetin kaynağı olup “esenlik veren” anlamına gelmektedir. Öte yandan “es-Selâm” ismi, Allah’ın diğer varlıklarının duçar olduğu eksikliklerden uzak olmasını ifade etmektedir. Bu anlamda Allah Teâlâ daima bakidir, kendisi yok olmaz ama diğer varlıkları yok edecek güçtedir (İsfahânî, h. 1412, ss. 421-422).

3.1.2. Terim Anlamı

Selâm kavramı, “insanlar arasında dostluk, sevgi ve barışın yaygınlaştırılması, Müslümanların kalplerinin birbirine ısındırılması” şeklinde tanımlanmıştır (Efendioğlu, 2009, ss. 342-343). Selâmın bir diğer tanımı ise kişinin karşısındakilere; “*Benden size hiçbir kötülük gelmeyeceği gibi, sizler de güven ve emniyet içinde olun.*” demesidir (Özdemir, 2010, s. 102). Günlük hayatta toplum içinde selâm lafzının kullanımına dikkat edildiğinde, genel anlamda karşılaşılan kimseye “es-selâmu aleykum” (السلام عليكم) ifadesinin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bazen de benzer bir ifade ile esenlik dilemek şeklinde hitapta bulunmak da mümkündür (Erdoğan, 2005, s. 500). Bununla beraber, selâm isminin fakihler tarafından birçok şeye itlak olduğu da bir gerçektir. Örneğin, selâm yerine kullanılan tahiyât kavramı, Müslümanların birbirlerine selâm vermeleri olarak kabul edilir (Komisyon, 1983, s. 156). Allah Teâlâ bu konuya dair Kur’ân-ı Kerîm’de: “*Size bir selâm verildiği zaman, ondan daha güzeliyle veya aynı selâmla karşılık verin.*” (en-Nisâ, 4/86) buyurmaktadır. Selâm kavramı bu ayette “tahiyye” sözcüğü ile ifade edilmiştir. Kısacası selâm, iki kişi karşılaştığında birinin diğerine, “es-selâmu aleykum” (السلام عليكم) “Selâm sizin üzerinize olsun, Allah sizi her türlü kaza ve belâdan korusun” demesi, karşıdakinin de buna mukabelede bulunarak, “aleykum selâm” (وعليكم السلام) diyerek hayır niyeti ile ona dua etmesidir (Efendioğlu, 2009, ss. 343-344). Literatürde selâmın türevleri olarak kullanılan tahiyât “التحيات” (selâm vermek), takbil “التقبيل” (öpmek), musâfaha “المصافحة” (tokalaşmak) ve muânaka “المعانقة” (kucaklaşmak) lafızlarına selâmla aynı anlam yüklenmiştir (Komisyon, 1983, s. 157). Yukarıda geçtiği üzere selâm kavramının taşıdığı anlamlara bakıldığında, namazda verilen selâm ile verilmek istenen şey, etrafta bulunan melek, insan ve cinlere barış, esenlik, sağlık ve güven dilemektir (Cüveynî, 2007, s. 184).

Selâm ile ilgili tartışmalı konulardan biri, namaz ibadetini sonlandırırken imam olan kişinin kendisine tabi olanlara selâm vermek için niyet etmesidir. Cemaat ise hem imamın verdiği selâmı hem de imama uyanların selâmını almaya niyet eder (Zuhaylî, 1994, s. 532). Böyle bir uygulamanın dayandırıldığı delil ise Semûre b. Cündeb’in (ö. 60/680) aktardığı şu hadistir: “*Resûlullah (s.a.s.) imâmın selâmını almamızı, birbirimizi sevmemizi ve birbirimize selâm vermemizi emretti.*” (Ebû Dâvud 1997, “Salât”, 1001; İbn Mâce, “İkâmetü’s-salât”, 921).

Selâmın hükmü hakkındaki görüşlere geçmeden önce, özellikle mezheplere göre namazın rükünlerinin neler olduğu hususunun ortaya konulması, konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacağı kanaatindeyiz. Çünkü konumuz olan selâm fiilinin namazın rükünü olup olmaması fakihler arasında tartışmalı bir meseledir.

3.2. Mezheplere Göre Namazın Rükünleri

Klasik fıkıh literatürü tarandığında namazın rükünlerinin sayı bakımından mezheplerin görüşlerine göre farklılık arz ettiği görülecektir. Mezhep âlimlerinin konuya bakış açıları ve delillere verdikleri değer, farklı içtihatların ortaya konulmasına zemin hazırladığı söylenebilir. Konu ile ilgili mezheplerin görüşlerine bakıldığında, Hanefî mezhebine ait kaynaklarda namazın rükünlerinin altı madde olarak yer aldığı görülmektedir. Bunlar; iftîh (açılış) tekbiri almak, kıyam (ayakta durmak), kırâat (Kur’ân okumak), rükûya gitmek, secdeye varmak ve son oturuşta teşehhüt miktarı kadar oturmak şeklinde ifade edilmektedir. Aynı kaynaklarda ‘selâm vermek’ fiili rükünlerin içinde yer almamaktadır.

Zira Hanefilere göre namazdan çıkarken selâm vermek farz değil, vâcib olarak kabul edilir (Kâsânî, 1986, s. 105).

Mâlikîlere göre namazın rükünleri; niyet etmek, iftitâh tekbiri almak, ayakta durmak, Fâtiha'yı okumak, rükûya varmak, rükûdan doğrulmak, secdeye varmak, secdeler arasında tuma'nîne, namazın bütün rükünlerinde itmi'nân halinde olmak yani yerine getirilen rükünün tam yapıldığına kanaat getirmek (Yaşaroğlu, 2006, s. 355), selâm vermek ve tertibe riayet etmekten ibarettir (İbn Cüzey, 2013, s. 109). Burada Mâlikîlerin Hanefîlerden farklı olarak namazdan çıkarken selâm vermeyi rükün kabul ettikleri anlaşılmaktadır.

Şâfiîlerin namazda gerekli gördükleri rükünler, on üç madde olarak belirlenmiştir. Bunlar; niyet etmek, başlama tekbiri getirmek, özellikle farz namazlarda ayakta durmak (gücü yetenler), Fâtiha'yı okumak, rükûya gitmek, rükûdan kalkarken tam doğrulmak, secdeye varmak, secdeler arasında tuma'nîne, son oturuş, son oturuştaki tahiyâtı okumak, son oturuştan sonra Peygamber'e (s.a.s.) salât getirmek, birinci selâmı vermek ve tertibe riayet etmektir (Şîrbînî, 2006, s. 353). Sayılan bu rükünlere dikkat edildiğinde, Şâfiîler birinci selâmı rükün saymış, ancak ikinci selâmı, yani sola selâm vermeyi rükün olarak gerekli görmemişlerdir.

Namazın rükünleri ile ilgili Hanbelîler ise on dört tane madde sayarlar. Saydıkları maddeleri şöyle sıralamak mümkündür: İftitâh tekbiri almak, ayakta durmak, Fâtiha'yı okumak, rükûya gitmek, rükûdan sonra doğrulmak, secdeye varmak, secdeden sonra doğrulmak, iki secde arasında oturmak, namazın hareketlerini yerine getirirken itmi'nân halinde olmak, son teşehhüdü okumak, son oturuştan sonra Peygamberimiz'e (s.a.s.) salavât getirmek, teşehhüt ve iki tarafa selâm vermek için oturmak, rükünleri yerine getirirken tertibe dikkat etmektir (İbn Kudâme, 1968, s. 331). Ancak burada Hanbelîler diğer mezheplerden farklı olarak her iki tarafa da selâm vermeyi gerekli görürler (İbn Müflih, 1997, s. 117). İleride ayrıca bu konuya değinilecektir.

Dört büyük mezhebe ait bu görüşlerden anlaşılmaktadır ki, namazın rükünleri konusunda mezhepler arasında yekpare bir görüş mevcut değildir. Bu farklılığa rağmen hiçbir mezhep, namazda selâmı gereksiz görmemiştir. Dolayısıyla temelde selâm ile ilgili üç farklı görüşün ortaya çıkması söz konusu olmuştur. Bu çalışmanın ana konusunu tam da selâm ile ilgili bu farklı görüşler oluşturmaktadır.

3.3. Namazdan Çıkarken Verilen Selâmın Hükümü

Fıkhi kaynaklarda namazdan çıkışı ifade eden selâm fiili ile ilgili farklı birçok görüş tezahür etmiştir. Nasıl ki selâmın şekli noktasında farklı görüşler ortaya konulmuşsa, selâmın hükmü hakkında da benzer bir durum söz konusu olmuştur. Bu farklı görüşlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan temel sebep, konu hakkındaki farklı rivayetler ve mezheplerin konuya kendi usul anlayışına göre yaklaşma tarzıdır, denebilir. Özellikle dört mezhebin konu ile ilgili görüşleri şu şekildedir:

3.3.1. Hanefîlerin Selâmın Hükümü ile İlgili Görüşleri

Hanefî mezhebine göre, namazın sonunda teşehhüt miktarı kadar oturan kişinin namazı tamam sayılır. Bu bağlamda Ebû Hanîfe (ö. 150/767), İmam Muhammed (ö. 189/805) ve İmam Yusuf'a (ö. 182/798) göre, son tahiyâtı okuduktan sonra kişinin; "Allah'ım beni zengin kıl, beni falan kişi ile evlendir." gibi dünyevi bir şey isteyerek dua etmesi, namazını tamamlamış olduğunu gösterir (İbn Nüceym, 2002, s. 196). Özellikle İmâmeyn, Abdullah b. Ömer'den aktarılan "*Başını secdeden kaldırdıktan sonra teşehhüt miktarı kadar oturduğunda namazın tamam olur.*" (Tahâvî, 1994, s. 275) şeklindeki rivayeti kaynak olarak gösterip, tahiyât duasını okumadan teşehhüt miktarı kadar oturduktan sonra namazın tamamlanacağı görüşünü benimsemişlerdir (Serâhsî, 1993, s. 125).

Hanefî mezhebinde namazdan çıkarken mu'temed olan görüşe göre önce sağ tarafa, sonra sol tarafa dönüp selâm vermek vâcib addedilir (Mevsilî, t.y., s. 54). Bu görüşün dayandırıldığı birinci delil

İbn Mes'ud'un rivayet ettiği şu hadistir: “*Resulullah (s.a.s.) sağına ve soluna selâm verirken (arkasında duranlarca) yanağının beyazlığı görülürdü.*” (Müslim, “İkâmet”, 28; Ebû Dâvud, “Salât”, 41). Hanefilerin görüşünün dayandırıldığı ikinci delil ise Resûlullah'ın (s.a.s.) namaz kılarken son oturuşta tahiyât duasını okumayı hiç ihmal etmediği (Kâsânî, 1986, s. 163) rivayetidir. Bu nedenle Hanefî mezhebi, namazdan çıkarken selâm vermeyi farz olarak kabul etmemektedir. Ancak Hanefî mezhebinde, namaz kılan kişinin selâm vermeyi bilerek terk etmesi halinde bu durum namazın tekrar edâ edilmesini gerektirir. Fakat namazdan çıkarken farkında olmadan selâmın terkedilmesi durumu içerse, bir şeyin gerekmeceğini söylerler (İbnü'l-Hümâm, t.y., s. 321; Zeylaî, 1895, ss. 125-126).

Namazı bitirirken verilen selâmda “es-selâmu aleykum ve rahmetullahi” ifadesinin “es-selâm” kısmını söylemek vâcib, “aleykum ve rahmetullahi” kısmını ilave etmek ise sünnet kabul edilir (İbnü'l-Hümâm, t.y., s. 328). Mezhepte mevcut olan bir diğer görüşe göre ise sağ tarafa selâm verilmesi vâcib, sol tarafa selâmın verilmesi ise sünnet addedilir (Semerkândî, 1984, s. 139). Ayrıca mezhebin genel görüşüne göre ikinci selâmın birinci selâmdan daha düşük bir ses perdesi ile verilmesi uygunluk bakımından evla görülür (Serâhsî, 1984, s. 30).

Hanefilerin selâmın farz olmadığına dair getirdikleri delillerinden biri de şudur: Resûlullah'ın (s.a.s.) bir Arabî'ye namaz kılmayı öğretirken; “*Sonra itidal üzere otur, böyle yaptıktan sonra namazın tamam olur.*” (Ebû Dâvud, “Salât”, 856; Tirmizî, “Salât”, 302) şeklinde buyurduğu hadistir. Bu hadisten anlaşıldığı üzere Hz. Peygamber'in (s.a.s.) namazın sonunda selâm vermenin gerekliliği ile ilgili herhangi bir şey söylememiştir. Dolayısıyla Hanefiler, bu hadise dayanarak namazın sonunda verilen selâmın farz olarak kabul edilmesinin mümkün olmadığını ileri sürmüş, namazın bitiminde verilen selâmı farz olarak kabul edenleri de eleştirmişlerdir (Şeyhîzâde, h. 1319, s. 89).

Hanefiler konu ile ilgili birçok delili görüşlerine kaynak olarak göstermişlerdir. Ortaya koydukları delillerden biri Abdullah b. Ömer'in (ö. 73/693) aktardığı “*İmam selâm vermeden önce abdesti bozulursa, hem onun hem de ona uyan cemaatin namazı tamam olur. Namazı iade etmelerine gerek yoktur.*” (Ebû Dâvud, “Salât”, 617) hadisidir. Tirmizî de aynı hadisi nakletmiş ancak hadisi isnad bakımından sağlam bulmamıştır (Tirmizî, “Salât”, 408). Hanefiler, bunların dışında konu ile ilgili başka deliller de ortaya koymuşlardır (bk. Ebû Dâvud, “Salât”, 970; Tahâvî, 1984, s. 275).

Hanefî âlimlerinden Tahâvî (ö. 321/933), namazdan çıkarken selâm vermenin farz veya vâcib olmadığını, aksine sünnet olduğunu söylemiştir (Tahâvî, 1984, s. 275). O, bu konuda çeşitli hadisleri delil göstererek iddiasını ispatlamaya çalışır. Tahâvî'nin esas aldığı hadislerden biri Ebû Said el-Hudrî'den (ö. 74/694) gelen şu rivayettir: Resûlullah (s.a.s.); “*Namaz kılıp üç rekât mı dört rekât mı kıldığını bilmeyen bir kişiye kesin olarak bildiği sayıyı esas almasını, eğer namazı eksik ise bu şekilde tamamlanmış olacağını ve sonunda yapacağı iki secde ile de şeytanın burnunu yere sürteceğini, eğer fazla kılmışsa bu fazlalıkların ve iki secdenin onun için nafile olacağını*” (Ebû Dâvud, “Salât”, 197) buyurmuştur. Görüldüğü üzere bu hadiste Resûlullah (s.a.s.) selâmdan söz etmemiştir. Tahâvî, bu hadise dayanarak namazdan çıkarken verilen selâmın farz değil, sünnet olduğunu savunmuştur (Tahâvî, 1994, s. 276).

Konu ile ilgili Ebû Hanîfe'nin görüşüne göre namazın bitiminde verilen selâm ile beraber namazın tüm ezkârı Arapça'nın dışında başka bir dil ile de yapılabilir. İmâmeyn (İmam Muhammed ve İmam Yusuf) ise bu konuda farklı görüş beyan etmişlerdir. Bu anlamda Arapça'yı uygun biçimde ve anlamda telaffuz edemeyenler başka bir dilde selâm verebilir. Aksi takdirde Arapça selâm vermek zorunda olduğunu belirtmişlerdir (Komisyon, 1983, s. 161; İbn Âbidîn, 1966, s. 468).

Uzun zaman yaptığımız gözlemlere göre Hanefiler ile ilgili bu başlık altında ele aldığımız selâmın hükmüne dair teorik bilgilerin bir bütün olarak cemaat tarafından namazın edâsında kullanıldığı söylenemez. Özellikle Hanefilerin selâmın hükmü hakkındaki mu'temed görüşünün dışında mevcut olan

diğer görüşlerin büyük camilerde kalabalık cemaatin içinde pratiği, düzensizliğe ve dağınıklığa sebep olabilir. İmamın selâm vermeden namazdan ayrıldığı düşünülürse, cemaatin namazı nasıl bitireceği belirsiz hale gelir. Ayrıca, Hanefî mezhebine göre farklı katlarda bulunup imamı görmeyen kişiler de cemaate tabi olabilmektedirler. Böyle bir durumda sonradan cemaate katılan bir kişi, sesli olarak imamın selâm verdiğini duymadığı takdirde namaza nasıl devam edeceği problem hâle gelir. Çünkü bu görüşe göre tahiyât duasını okuyacak kadar oturup selâm vermeden namazın bitirilmesi caiz görülmekte ve bu sürenin nasıl tutulacağı anlatılmamaktadır. İçinde bulunduğumuz çağda büyük ve birden fazla katlı olan camileri göz önünde bulundurduğumuzda imamın sesli olarak selâm vermesini gerekli kılmaktadır.

3.3.2. Mâlikî ve Şâfiîlerin Selâmın Hükümü ile İlgili Görüşleri

Bu iki mezhebin konu ile ilgili genel görüşü aynı olduğu için, tek başlık altında ele almayı daha uygun gördük. Mâlikî ve Şâfiî mezhepleri, son oturuştan sonra namazdan çıkmak için farziyet açısından sağ tarafa selâm vermeyi yeterli görürler. Çünkü her iki mezhebe göre selâm vermek namazın rüknu sayılmaktadır (Desûkî, 2015, s. 241; Şirbînî, 2006, s. 416). Delilleri ise şu hadistir: “*Namaza başlamak tekbirle, bitirmek selâmla olur.*” (Ebû Dâvud, “Tahâret”, 61; Tirmizî, “Ebvâvü’t-tahâret”, 3; İbn Mâce, “Tahâret ve Sünenühâ”, 275). Bu hadisin tercümesi, “*Namazın tahrîmi (haram kılıcısı) tekbir, tahlîli (helal kılıcısı) selâmdır.*” şeklinde olmaktadır. Burada söz konusu olan tahrimden kasıt “namaz dışında helal olan yeme, içme, konuşma, gülme, gezme, dolaşma gibi fiillerin namazda haram kılınması”dır. Tahlilden kastedilen ise namaz boyunca yapılması haram olan fiillerin helal hale gelmesidir. Bu durumda, başlangıç tekbiri namaz kılan kişiye sözü geçen fiilleri haram hale getirirken, selâm vermek bu fiilleri yeniden helal hale getirmektedir (Duman, 2009, s. 559). Birinci selâmla namazın son bulduğunu ve sadece sağa selâm vermenin yeterli olduğunu iddia etmelerinin dayanağı, Hz. Aişe’den (ra) aktarılan hadistir. O, şöyle rivayette bulunmuştur: “*Resûlullah (s.a.s.) önüne doğru bir tek selâm verirdi.*” (Tirmizî, “Salât”, 196; İbn Mâce, “Salât”, 759). İkinci delil olarak Seleme b. Ekvâ’nın rivayet ettiği şu hadistir: “*Resûlullah’ın (s.a.s.) tek bir selâm verdiğini gördüm.*” (İbn Mâce, “Salât”, 920; Taberânî, 1994, s. 30).

İmam Mâlik’e göre cemaatle namaz kılarken imam olan kişinin sağ tarafında bulunan cemaate bir tek selâm vermesi yeterli iken, me’mûm (cemaat) ise iki selâm vermelidir. Hatta kendisinden aktarılan bir diğer görüşe göre, me’mûm olan kişinin üç selâm vermesi daha uygundur. Birinci selâm tahlil (helâl kılma) olarak kabul edilir. İkinci selâm imama verilirken, üçüncü selâm ise namaz kılan kişinin solunda duran cemaat için olmalıdır (İbn Rüşt, 1988, s. 134).

Şâfiî âlimlerden Kaffâl Şâşî (ö. 365/976), hükmen selâm vermekle namaza son vermenin önem ve anlamını şu şekilde açıklamıştır: Namaz kılan kişi o sırada insanlarla ilgilenmeyecek durumdadır. Selâm verip namazı bitirmekle onlara yönelebileceğini, onlarla ilgilenebileceğini belirtmiş olmaktadır (Şirbînî, 2006, s. 416). Dolayısıyla hadis-i şerifte geçen tahlil (التحليل) ibaresi bu konuyu ifade etmektedir.

Selâmın hükmüne dair öncelikle hangi tarafa selâm verileceği konusu da âlimler tarafından tartışılmıştır. İbn Hibbân (ö. 354/965) ve diğer hadisçilerden gelen rivayetlere göre, namaz kılan kişinin ilk selâmı sağa, diğerini sola vermesi sünnettir (Ebû Dâvud, “Salât”, 996; Tirmizî, “Ebvâbü’s-Salât”, 295; İbn Mâce, “İkâmetüs’s-Salât”, 914; Nesâî, “Sehv”, 1321; İbn Hibbân, “Salât”, 1990). Kişi, birinci selâmı verirken yalnızca sağ yanağı görülecek şekilde yüzünü döndürür, sola selâm verirken de sol yanağı görülecek şekilde yüzünü çevirir. Mâlikî ve Şâfiîlerin görüşüne göre namaz kılan kişinin yönü kibleye dönük iken selâm vermeye başlar, sonra yüzünü çevirmeye devam eder ve yüzünü tam olarak döndürmekle selâmını tamamlamış olur (İbn Cüzey, 2013, s. 47; Zuhaylî, 2011, s. 300). Zira konu ile ilgili gelen rivayetlere göre Peygamber Efendimiz (s.a.s.) selâm verirken öyle dönüyordu ki, arkasında duran cemaat yanaklarının beyazlığını görüyordu (Müslim, “Mesâcit”, 1315).

Şâfiîler, tek başına namaz kılan kişinin namazdan çıkarken sadece sağ tarafa selâm vermesini yeterli görürler. Bununla beraber cemaatle kılınan namazlarda, imamın kendisine uyan cemaate selâm vermeye niyet etmesini de şart koşarlar (Şirâzî, 1992, s. 269).

Şâfiîlere göre zorunlu durumların dışında namazın bitiminde, biri farz biri de sünnet olmak üzere iki kere selâm verilir. Fakat ilk selâmdan hemen sonra namazı edâ eden kişinin başına namaza aykırı bir durum gelirse, sünnet olan sol tarafa selâmın verilmesi terk edilir ve zorunlu olarak bir selâmla yetinilmesini gerekli görürler (Şirbînî, 2006, s. 416; Zuhaylî, 2011, s. 300). Söz konusu durumları şöyle sıralamak mümkündür: Birinci selâmdan sonra Cuma namazının vaktinin çıkması, giyilen mestin süresinin sona ermesi, mest üzerine mesh süresinin sona erip ermediğinden kişinin şüpheye düşmesi, mestin yırtılması, namazını kasr (kısaltarak) ederek edâ eden kişinin oturmaya niyet etmesi, namaz kılan kişinin avret yerinin açılması, dinen affedilmeyecek miktarda necasetin kişinin üzerine düşmesi, kible tespitinde hataya düşürüldüğünün anlaşılması, başı açık namaz kılmakta olan cariyenin özgürlüğüne kavuşturulması ve çıplak olarak namaz kılan kişinin üzerini örtecek elbise bulması (Şirbînî, 2006, s. 417; Zuhaylî, 2011, s. 301).

Mezhep içinde farklı delillerden hareketle değişik görüş serdedenler de olmuştur. Dolayısıyla bazı Şâfiîler, tek bir selâmın yeterli görülmesini namaz kılan câminin küçük ve cemaatin az olmasına bağlamışlardır. Eğer câmi büyük ve cemaatin sayısı da çok olursa gürültünün de çok olacağını söyleyerek böyle bir durumda iki tarafa selâm verilmesini gerekli görürler (Mâverdî, 1999, s. 145; Nevevî, h. 1348, s. 477). Gürültünün çok olması halinde, bu durum imam selâm verirken sesinin cemaate ulaşmasını perdeleyeceğinden dolayı iki tarafa selâmın verilmesinin gerekli görüldüğünü düşünmekteyiz.

Şâfiî mezhebinde imamın arkasında namaz kılan cemaatin, imam sağa selâm verdikten sonra selâm vermesi gerekir. Eğer imam sağa ve sola selâm verdikten sonra cemaat selâm verecekse bu müstahap olarak kabul edilir (Keskin, 2016, s. 252). Fıkıh terminolojisinde ilk rek'atı kaçırdıktan sonra imama uyan kimseyi ifade eden mesbûka (Kayapınar, 2004, s. 266) gelince, onun durumu da aynı şekilde değerlendirilir. Yani imam her iki tarafa selâm verdikten sonra namaza devam etmesi müstahap addedilir. Ancak İmam sağ tarafa selâm verdikten sonra kalkıp namazına devam etmesi de caiz kabul edilir. Çünkü bu durumda mezhebin genel görüşüne göre imam namazdan çıkmış sayılır. Fakat bu konuda şu hususa da dikkat etmesi gerekli görülür. İmama tabi olarak namaz kılan kimse, imamdı önce selâm verirse namazı bozulur. Eğer imam bir selâm ile yetinirse me'mûm olan kimse sol tarafa da selâm verebilir. Bunu sünnetin bir gereği olarak sayarlar (Keskin, 2016, s. 252).

Selâmlaşma, her ne kadar İslami şiarlardan biri olsa da, namazın dışında Arapça'nın haricinde başka bir dille selâmlaşmak caiz kabul edilir. Bu konuda tüm mezhepler aynı fikri taşımaktadır. Ancak namazın içindeki selâma gelince Mâlikîlerin bir kavli ile Şâfiî ve Hanbelîler Arapça'yı şart koşarlar. (Komisyon, 1983, s. 160).

Mâlikîler, selâmın hangi dille verileceği hususunu gayet önemsiyorlar. Bu nedenle bir kimse namazın bitiminde Arapça'nın dışında başka bir dil ile selâm verirse, namazı bozulur demişlerdir. Ancak bazı Mâlikî âlimler, kişi her ne kadar Arapça bilse de, bu durumu başka bir dilde dua etmenin caiz ve yeterli olduğuna kıyaslayarak yeterli bulmuşlardır (Desukî, 2015, 241).

Yukarıda geçtiği üzere özellikle Şâfiîlerin selâmın hükmü ile ilgili görüşlerinin birebir cemaate yansıdığı söylenemez. Haddi zatında yaşadığımız toplumun Şâfiî mezhebine mensup olması hasebiyle farz olan selâmı yerine getirip sünnet olan selâmı terk ettikleri gözlenmemiştir. Bu anlamda her iki tarafa selâm vererek namazlarını eda etmektedirler.

3.3.3. Hanbelîlerin Selâmın Hükmü ile İlgili Görüşleri

Hanbeliler, selâm konusunda diğer mezheplere göre daha fazla şartlar ileri sürmüşlerdir. Hanbeli mezhebinde namazdan çıkmak için iki tarafa selâm vermek farz olarak kabul edilir. Bu anlamda diğer mezheplerden farklı olarak ikinci selâmın verilmesini şart koşarak ancak bu şekilde namazın tamamlanacağını söylerler (Buhûtî, 2010, s. 362). Selâm sözcüğünün yerine başka bir ifadenin kullanılmasını da kabul etmezler. Fakat cenaze namazında ve nafile namazlarda, tilavet ve şükür secdelerinde iki tarafa selâm vermeyi gerekli görmezler. Dolayısıyla bu tür ibadetlerde tek selâmı yeterli görürler (İbn Kudâme, 1968, s. 397; Merdâvî, s. 118). Görüldüğü üzere bu tür namaz ve secdelerde tek bir selâm ile namaz ve secdelerin sahih olduğu görüşüne sahiptirler. Hanbelilerin namazın bitiminde verilen selâmın farziyeti hakkındaki delilleri ise şu hadislerdir: “*Resulullah (s.a.s.) sağına ve soluna selâm verirken (arkasında duranlarca) yanağının beyazlığı görülürdü.*” (Müslim, “İkâmet”, 28; Ebû Dâvud, “Salât”, 41). “*Namazın anahtarı temizlenmek, tahrîmi tekbir, çıkması ise selâm vermektir.*” (Ebû Dâvud, “Tahâret”, 31; İbn Mâce, “Tahâret”, 54). Yukarıda geçtiği üzere Hanbelî mezhebinin görüşüne göre bazı namazlarda her iki tarafa, bazı namazlarda ise sadece sağ tarafa selâmın verilmesi farzdır.

Mezhepte selâmın verme zamanı ve şekli konusunda ihtilaf söz konusu değildir. Bu anlamda son teşehhüt bittikten sonra selâm verilir. Namazın dışındakileri yapmayı helal kılma yolu selâm verip namazdan çıkmakla mümkün olur. Çünkü Resûlullah (s.a.s.); “*Namazın tahlili teslimdir (selâm vermektir).*” (Ebû Dâvud, “Salât”, 856; Tirmizî, “Salât”, 302) buyurmuştur. Bunun dışında herhangi bir söz veya hareket namazın dışındakilerini helal kılmaz. Ayrıca Resûlullah (s.a.s.) “*Beni nasıl namaz kılıyor görüyorsanız siz de namazı öyle kılınız.*” (Buhârî 2003, “Ezan”, 18) buyurarak namazın nasıl kılınacağına açıklık getirmiştir. Hanbeliler, bu hadislerin sahih olduğunu, kimsenin bu hadislerin hilafına bir şey söylemediğini iddia ederler (Buhûtî, 2010, s. 361). Burada anlaşılıyor ki, namazdan çıkarken selâmın dışında başka bir söz kullanılır veya bir fiil işlenirse, bu tür şeyler selâmın yerini tutmayacağından namaz sahih olmaz.

Sonuç olarak Hanbeliler, “*Beni nasıl namaz kılıyor görüyorsanız siz de namazı öyle kılınız.*” hadisine dayanarak selâmın Resûlullah’tan (s.a.s.) vârid olduğu şekliyle yerine getirilmesini şart koşarlar. Bu nedenle selâma dair fazlalık veya eksiklik kabul etmezler. Netice itibari ile selâmın Resûlullah’tan (s.a.s.) vârid olan şekli değiştirildiği takdirde namazın bozulacağını söylerler (Buhûtî, 2010, ss. 361-362).

3.4. Selâmın Sigası ve Şekli

Âlimler, selâmın sigası noktasında küçük farklılıklarla birlikte birkaç şekilde selâm vermenin mümkün olduğunu söylemişlerdir. Mezheplerin genel görüşüne göre namaza niyetle başlayıp namazın sonuna gelen kişi ancak selâm vermekle namazını tamamlamış olur. Çünkü namazın eksiksiz edâ edilmesi, selâm verme şartına bağlanmıştır. Aşağıda göreceğimiz üzere, âlimler belli bazı lafızlarla selâm vermenin gerekli olduğunu ifade etmişlerdir.

Genel anlamda âlimler namazın bitiminde “es-selâmu aleykum” ifadesinin kullanılmasını gerekli görürken, bazıları da bu ifadenin yerine “aleykumu’s-selâm” demeyi de yeterli görmüştür. Öte yandan, selâmın elif lam (ل) takısı olmadan “selâmun aleykum” şeklinde olabileceğini ileri süren âlimler de olmuştur. Dolayısıyla kişinin, namaz kılarken ister imam ister me’um ister tek başına olsun, bu ifadelerden biri ile selâm vermesi yeterli kabul edilmiştir. Ancak selâm vermenin en faziletlisi; önce sağ tarafa, “es-selâmu aleykum ve rahmatullahi”, sonra sol tarafa, “es-selâmu aleykum ve rahmatullahi” demekten ibaret olduğunu söylemişlerdir (İbn Hazm, t.y., s. 305). Kaynaklara bakıldığında tüm mezheplerin bu konuda ittifak ettikleri görülmektedir (Komisyon, 1983, ss. 101-102).

Hanefilere göre namazdan çıkarken gerekli olan selâmı vermek için asgari olarak “selâm” sözcüğünü kullanmak yeterlidir. Buna göre onlar, “aleykum” ifadesini kullanmayı zorunlu görmezler.

Ancak onlar da selâmın en mükemmel şeklinin, “es-selâmu aleykum ve rahmetullahi” ifadesi olduğunu söylemişlerdir (Haskefi, 2002, s. 65).

Mâlikî mezhebine göre, selâm vermenin asgari şekli “es-selâmu aleykum” ifadesidir. Mâlikîler de Hanefîler gibi selâmın en iyi şeklinin “es-selâmu aleykum ve rahmetullahi” olduğunu kabul etmektedirler. Dolayısıyla “selânullahi”, “selâmi” ve “selâmun aleykum” lafızlarını yeterli görmezler. Ayrıca “aleykum” lafzı, “selâmun” lafzından sonra gelmesi şartına bağlanmış ve Arapça olması gerektiğini söylemişlerdir (Komisyon, 1983, s. 102). Buna göre diğer dillerde yapılacak olan esenlik, barış ve sağlık gibi kavramların selâmın yerine kullanılmaları yeterli görülmemiştir. Selâmın Arapça olması gerektiği noktasında Mâlikîlerin bu görüşü tercih edilebilir. Çünkü bu ifade tüm Müslümanlar tarafından bilinmektedir. Farklı dillere göre selâm verildiği takdirde cemaat tarafından bu tür selâmlar anlaşılmayabilir.

Şâfiîlere göre yeterli olan selâm miktarı “es-Selâmu aleykum” lafzıdır. Fakat Şâfiî fakihler tarafından “es-selâmu aleykum ve rahmetullahi” ibaresi daha uygun görülmüştür (Nevevî, 2010, s. 475; Şîrbînî, 2006, s. 417). Zira Resûlullah’tan aktarıldığına göre o, namazdan çıkarken sağına ve soluna “es-selâmu aleykum ve rahmetullahi” ifadesini kullanmıştır (Müslim, “Mesâcid”, 1315). Her ne kadar Resûlullah’tan (s.a.s.) böyle bir rivayet gelmişse de, Şâfiîler sadece sağ tarafa selâm vermeyi farz kabul ederler (Şîrbînî, 2006, s. 416).

Şâfiîler, “es-selâmu aleykum” lafzının yerine başka bir ibarenin kullanılmasını caiz ve yeterli bulmazlar. Asgari olarak bu ifade biçiminin kullanılmasını gerekli görürler. Bundan azını kabul etmedikleri gibi bir harf dahi eksik olursa verilen selâmı sahih ve yeterli kabul etmezler. Bu anlamda “es-selâmu aleyke, selâmi aleyke, selânullahi aleykum, selâmu aleykum, es-selâmu aleyhum” gibi lafızların selâmın yerini tutmayacağını ifade ederler (Şîrbînî, 2006, s. 416). Namaz kılan kişi bu tür lafızları sehven kullandığı takdirde namazı batıl olmaz ancak selâmın iadesi için sehiv secdesi yapması gerekir. Eğer kişi kasten bu tür lafızları kullanırsa namazı batıl olur (Nevevî, 2010, ss. 475-476).

Şâfiî âlimlerinden Râfiî’ye (ö. 623/1226) göre namazın bitiminde en doğru olan selâm verme şekli, ﺝ takısız “selâmun aleykum” ifadesinin kullanılmasıdır. Çünkü burada tenvin elif-lamın (ﻝ takısı) yerine geçmektedir. Namazın sonunda kullanılacak olan ifadelerden “Aleykumu’s-selâm” sigasına gelince, bu ifadenin hadislerde geçen “es-selâmu aleykum” lafzını oluşturan kelimelerinin yer değiştirmiş halidir. Dolayısıyla namazın bitiminde bu siganın kullanılması yeterli olmakla birlikte mekruh görülmüştür (Şîrbînî, 2006, s. 417).

Hanbelîler de selâmın lafzı konusunda Şâfiîler gibi düşünür ve “es-Selâmu aleykum” lafzının kullanılmasını yeterli görürler. Ancak Hanbelîler namazda sağ tarafa selâm vermeyi yeterli görmeyip iki tarafa selâmın verilmesini şart koşarlar. Onlar, sağa ve sola verilmek üzere en mükemmel selâm verme şeklinin “es-selâmu aleykum ve rahmetullahi” olduğunu söylerler. Bununla beraber Peygamberimiz’in (s.a.s.) uygulamasını dikkate alarak sağa ve sola selâm verirken arkada duranlar tarafından sağ ve sol yanakların görülmesini gerekli görürler (Buhârî, 2010, 362; Şîrbînî, 2006, s. 416).

Yukarıda geçtiği üzere mezhepler “es-selâmu aleykum ve rahmetullahi” ifadesini sünnet olarak kabul etmişlerdir. Hanefîler bu ifadeye “ve berekâtühû” (وبركاته) lafzının ilave edilmesini mekruh saymış; Şâfiîler ise aynı lafzın ziyadesini sünnet olarak kabul etmemişlerdir. Konu ile ilgili görüş beyan eden Şâfiî âlimlerinden Nevevî’ye göre ise bu ifadenin kullanılması bid’attir (İbn Âbidîn, 1966, s. 526; Komisyon, 1983, s. 101).

İbadetler, eğer zaruri bir durum söz konusu değilse en mükemmel şekilleri ile yerine getirilmeleri tercih edilmelidir. Bunu en güzel biçimde edâ eden de Resûlullah’tır (s.a.s.). Selâm konusunu da bu minvalde değerlendirmek daha doğru olacaktır. Mezheplerin konu hakkındaki görüşlerine bakıldığında en mükemmel selâm şeklinin “es-selâmu aleykum ve rahmetullahi” olduğunu

kabul ettikleri görülecektir. Hangi İslâm beldeğine bakılırsa bakılsın yüz yıllardır aynı selâm şekli verilmektedir. Nesilden nesile selâmın bu şekilde aktarılması konu ile ilgili haberin sıhhat derecesini de yükseltmektedir. Bu yek ahenk uygulama, Müslümanların sünnet üzere birleştiklerini göstermektedir.

3.5. Namazdan Çıkarken Verilen Selâmda Niyetin Gerekliliği

Selâmın hükmüne dair önemli hususlardan biri de selâm verirken niyetin gerekli olup olmadığı meselesidir. Bu konuda farklı görüşler ortaya konulmuştur. Hanefî mezhebine göre namazdan çıkarken selâm vermek farz olmadığı gibi, selâma niyet etmek de farz değildir. Cemaatle namaz kılarak sağda ve solda bulunan melek ve insanlara selâm vermeye niyet edilirken, münferiden kılınan namazda ise sadece hafaza meleklerine selâm vermeye niyet edilir (Mevsîlî, t.y., s. 54). Mezhebin esah olan görüşüne göre namazda çıkarken her iki tarafa verilen selâma niyet getirmek vâcibtir (İbnü'l-Hümâm, t.y., s. 320). Ancak bazı Hanefîler sol tarafa selâm vermek için niyet etmeyi sünnet kabul ederler (Semerkandî, 1984, s. 139).

Bu konuda Mâlikîlerin de meşhur ve mu'temed olan görüşüne göre, selâm vererek namazdan çıkarken niyet etmek sünnettir. Mâlikî mezhebinde selâmda niyeti sünnet olarak görenlerin yanında vacip görenler de olmuştur. Dolayısıyla burada niyetin getirilmesindeki amaç, ibâdetleri âdetlerden ayırmak ve ibâdetlerin derecelerini belirlemek içindir. Bu anlamda namaz selâmını diğer selâmlardan ayırmak için niyet getirmeyi şart koşmuşlardır. Buna göre namaz kılan kişi namazdan çıkarken selâm vermeye niyet etmezse, namazının yeterli olmayacağı ifade edilmiştir (Karâfî, 1994, s. 201; Sâvî, t.y., ss. 315-316).

Şâfiî mezhebinde ise namazın bitiminde verilecek selâmda niyetin gerekliği noktasında görüş farklılığı söz konusudur. Mezhepte birinci görüş olarak kabul edilen ve aynı zamanda tercih edilen görüşe bakıldığında, namazdan çıkarken verilen selâmda niyetin getirilmesi farz sayılmamıştır. Buna göre niyetin getirilmesi bir şeyin terkine değil, başlamasına bitişik olmalıdır. Başlangıçta getirilerek var olan niyetin bütün namazı ilgilendirdiğini ve kapsadığını ifade eden Şâfiîler, kural olarak bu konuda namazı başka ibâdetlerle kıyaslamışlardır. Sözelimi diğer ibâdetleri sonlandırırken nasıl niyete gerek duyulmuyorsa, namaz için de aynı durumun geçerli olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak bu görüşte olanlar neticede ihtilafın olmaması için namazdan çıkarken niyet etmenin sünnet olduğunu söylerler (Bülkinî, 2012, s. 174). İkinci görüşe göre, selâm verme sırasında namazı bitirmeye niyet etmek farzdır. Niyet olmaksızın selâm verilirse kılınan namaz sahih olmaz. Namazın başlama tekbirine nasıl ehemmiyet veriliyorsa, selâm vermeye de aynı şekilde önem verilmelidir. Ayrıca Şâfiîler, namazdan çıkma niyetinin ilk selâma bitişik olmasını gerekli görürler. Eğer kasten daha önce veya daha sonra namazdan çıkmaya niyet edilirse namazın bozulacağını ifade etmişlerdir (Şirbînî, 2006, s. 416). Bu son görüşün toplumda karşılığının olduğunu söylemek zordur. Haddi zatında namazın sonunda verilen selâm toplumda farz olarak telakki ediliyor. Ayrıca namazdan çıkmak için niyetin getirilmesi hususu cemaat tarafından bilindiği söylenemez. Bu anlamda niyet farz olarak kabul edildiğinde çoğu insanın namazı eksik kalır. Dolayısıyla bu görüşe katılmak mümkün gözükmemektedir. Öte yandan, yaptığımız araştırmalara göre özellikle halka hitap eden "İlmihal" kitaplarında namaza dair farz ve sünnetler sayılırken namazdan çıkmak için niyetin hükmü hakkında bir bilgiye rastlamadık.

İmam Cüveynî (ö. 478/1085), yukarıda geçen ilk görüşe göre "nafile namaz kılan kimsenin namaz sırasında kasten selâm vermesini" istisna etmiştir. Çünkü sünnet olan dört rek'atlı namazın ikinci rek'atından sonra çıkmaya niyet etmek, kişinin başlangıçta niyet ettiği şeyin bir kısmı ile yetinmesini ifade eder. Ancak kişi namazdan çıkmaya niyet etmeksizin selâm verirse, bunun kasten namazda konuşmak olduğunu söyler. Hâlbuki namazda konuşmak namazı bozan eylemlerden biri sayılır. Böyle bir durumda nafile namaza başlayan ve başlangıçta niyet ettiğinden daha az namaz kılmak isteyen kişinin selâm verirken namazdan çıkmaya niyet etmesi farzdır (Şirbînî, 2006, s. 416). Zira bu niyet ile

namazın sonunda namazdan çıkmaya niyet etme arasında önemli farklar vardır. Nafile namaz kılan ve namaz esnasında selâm veren kişi başlangıçtaki niyetinde yer almayan bir iş yapmış olur. Bu anlamda namaz kılan kişinin buna ayrıca niyet etmesi şart koşulmuştur (Cüveynî, 2007, s. 352). Kısacası, Şâfiî mezhebine göre dört rek’atli sünnet olan namazlara niyet edip başlansa bile ikinci rek’atten sonra selâm verilip namaz bitirilebilir. Cüveynî ise bir kimse başlangıçta dört rek’atli sünnete niyet edip eğer iki rek’atle yetinmek istese, namazdan ayrılması için mutlaka niyet etmesi gerektiğini söyler.

Şâfiîlerde ister farz ister sünnet olan selâm olsun, namazın bitiminde selâm verirken yapılacak olan niyeti şöyle ifade ederler: Kişi sağa selâm verirken sağ yanında bulunanlara selâm vermeye, sola selâm verirken de sol yanında bulunanlara selâm vermeye niyet eder. Namaz kılan kişi ister imam olsun ister imama uyan olsun sağa ve sola selâm verdiğinde her iki tarafında bulunan melekler, insanlar ve cinlere selâm vermeye niyet eder (Kalyûbî, 1995, s. 192). Nitekim bu selamlamada iki anlam ortaya çıkmaktadır; birinci anlam namazdan çıkışı ifade ederken, ikinci anlam ise namaz kılanın sağında ve solunda bulunanlara hitabını ifade eder.

Hanbelî mezhebinin genel görüşüne göre namazın sonunda niyet ile selâm vermek şart değildir. Bu yüzden, selâm verildiği sırada niyet getirilmezse namaz batıl olmaz. Zira namazın başında getirilen niyet namazın tamamını içine alır. Selâm da namazın bir kısmını oluşturduğundan, benzer ibâdetlerde olduğu gibi selâmla namazdan çıkarken niyetin getirilmesine gerek yoktur (Buhûfî, 2010, ss. 361-362). Ancak Hanbelî âlimlerinden İbn Hamid’e (ö. 403/1012) göre selâm verirken niyet etmeyen namazı sahih olmaz. Çünkü selâm vermek namazın önemli kısımlarından biri sayılır. Netice itibarı ile namazın başında getirilen niyet nasıl şart oluyorsa namazın bitiminde de selâm ile beraber niyet etmek şarttır (İbn Kudâme, 1968, s. 260; Zuhaylî, 1994, s. 532).

Namazın sonunda verilen selâm, namazın önemli şartlarından biri addedilir. Namaz ibâdeti tekbirle başlar ve neticede verilen selâm ile son bulur. Namazın başında getirilen niyet ile sonunda verilen selâm arasında birden fazla şart mevcuttur. Bu nedenle niyetten kasıt tüm bu şartları eksiksiz yerine getirmektir. Kaldı ki ibâdet içinde yapılan amellerin tamamı başta getirilen niyetin birer sonucudur. Verilen selâmda asıl niyet ve temel amaç, namazdan çıkmaktır. Buna karşılık selâm vermeye ya da namazdan çıkmaya farklı bir niyet ortaya koymak uygun görülmemektedir. Niyet ibâdetin ruhu, özü ve kıvamı olduğuna göre namazın her kısmında mevcudiyeti gereklidir. Neticede namazın başında edilen niyet, namazın tamamını kapsamaktadır. Yani niyetle başlayan namaz ibâdeti, selâm vermekle biter. Namaz devam ettiği sürece bu durum niyetin de varlığının devam ettiği anlamına gelmektedir (Medeni, 2022, s. 170).

Âlimler selâmda niyetin varlığı hakkında farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Ancak konu ile ilgili niyetin nasıllığı hakkında bilgi verilmemiştir. Bu tür bir ihtiyacın olduğunu da düşünmüyoruz. Çünkü selâm veren bir kimse zaten fiilen namazdan çıkmaya niyet etmiş sayılır. Zira ibâdetler kendi içinde bir bütünlük arz ederler. İbâdetin mânevî değerini, şeklini ve ait olduğu zaman ve mekâna göre yerine getirilmesini ise niyet belirler. Dolayısıyla ibâdetin başında getirilen niyet tüm ibâdeti kapsar. Kaldı ki Resûlullah’ın (s.a.s.) böyle bir uygulamasının olduğunu kimse söylememiştir. Nasıl oruç ve hac gibi ibâdetlerin sonunda niyet gerekmiyorsa, namazın bitiminde de gerekmeyeceği görüşüne katıldığımızı söyleyebiliriz.

4. Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Namazın sonunda verilen selâm, âlimler tarafından namazın önemli bir parçası sayılmaktadır (Komisyon, 1983, s. 155; Karâfi, 1994, s. 201). Peygamberimiz’in (s.a.s.) hadislerine ve uygulamasına (Buhârî, “Ezan”, 18; Ebû Dâvud, “Tahâret”, 31; İbn Mâce, “Tahâret”, 54) bakıldığında bunun böyle olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır. Zira Hz. Peygamber’in (s.a.s.) selâm vermeden namaz kıldığını dair herhangi bir rivayet aktarılmamıştır.

Elde edilen bilgilere göre özellikle dört mezhebin genel görüşüne bakıldığında namazdan çıkarken selâm verme eylemi bir şekilde gerekli görülmüştür. Bu anlamda Hanefiler selâm vermeyi vâcib olarak kabul ederken, diğer mezhepler ise selâm vermeyi namazın rükünü olarak telakki etmişlerdir. Bu anlamda birinci selâmın gerekliliği konusunda mezhepler arasında ittifak vardır. Ancak sola selâm verme noktasındaki görüşler farklılık arz etmektedir. Özellikle sol tarafa selâm vermeyi cumhur sünnet olarak kabul ederken, Hanbelîler bunu rükün/farz olarak benimsemişlerdir (İbn Rüşt, 1988, s. 134; Komisyon, 1983, s. 156; Zuhaylî, 1994, s. 532).

Müctehitler selâmın sigası noktasında küçük farklılıklarla birlikte birkaç şekilde selâm vermenin caiz olduğunu söylemektedirler. Ancak selâmın en mükemmel şeklinin, “es-selâmu aleykum ve rahmatullahi” lafzının olduğu noktasında görüş birliği vardır (Nevevî, 2010, s. 476; Karâfî, 1994, s. 201). Bu tanımın tercih edilmesinde ihtilaf söz konusu değildir. Hanefilere göre namazdan çıkarken vâcib/gerekli olan selâmı vermek için asgari olarak “selâm” sözcüğünü kullanmak yeterlidir. Cumhur ise “es-Selâmu aleykum” ifadesinin kullanılmasını gerekli görür.

Namazdan çıkmak için verilen selâmda niyetin gerekli olup olmadığı hususunda iki farklı görüş serdedilmiştir. Konu ile ilgili genel kanaat, niyetin gerekli olmadığı yönündedir. Ancak bu konuda niyetin gerekliliği hususunda görüş beyan edenler de olmuştur (Karâfî, 1994, s. 202; İbnü'l-Hümâm, t.y., s. 328; Şirbînî, 2006, s. 353; İbn Kudâme, 1968, s. 332).

Namazdan çıkarken verilen selâmın hükmü hakkındaki görüşler değerlendirildiğinde hem cemaatin tertip ve düzeni açısından hem de namazın sıhhati adına Resûlullah'tan (s.a.s.) gelen uygulamalara bağlı kalınması daha evla görülür. Yukarıda geçtiği üzere mezheplerin görüşleri her ne kadar farklılık arz etse de pratikte tüm mezhep mensupları namazın bitiminde her iki tarafa selâm vererek namazlarını bitirdikleri bilinmektedir. Dikkat edildiğinde eskiden beri süre gelen bu uygulama Resûlullah'tan (s.a.s.) varid olan uygulamanın aynısıdır. Dolayısıyla yapılan araştırma ve gözlemlere göre evlerde, camilerde ve diğer yerlerde ister ferdi ister cemaatle kılınan namazlarda olsun, tek tarafa selâm verip namazını bitiren kişiler görülmemiştir. Bu uygulama fıkıh kitaplarında bulunan teorik bilgiler ile sahada cemaatin uygulamalarının az da olsa farklı olduğunu göstermektedir.

Sonuç itibari ile selâm konusunda mevcut olan farklı görüşler birer zenginliktir. Bu içtihatların ortaya konulduğu zamanlar camiler küçük, cemaat da daha azdı. Ancak bugün camiler hem büyük hem de çok katlı olabilmektedir. Buna bağlı olarak cemaatin de daha kalabalık olduğu bir gerçektir. Dolayısıyla cemaatle namaz kılındığında imam olan kişi bu şartlara göre selâm verebilir.

Bu konu hakkında cemaatin bilinçlenmesi için şunlar önerilebilir:

- Mezheplerin önemi anlatılmalı ve konunun uzmanları tarafından cami, okul, Kur'an kursu gibi yerlerde çalışmalar yapılarak cemaatin mezhepler ile ilgili farkındalıkları artırılabilir.
- Özellikle büyük camilerde cemaatle kılınan namazlarda imamın ses perdesini yükselterek her iki tarafa selâm vermesi daha uygun görülür.
- Hanefî mezhebine göre, selâm vermeden namazın sahih olduğu durumlar anlatılarak hangi sigalarla selâmın yeterli olduğu noktasında cemaate bilgi verilebilir.
- Özellikle Şâfiî cemaatinin yoğun olduğu yerlerde namazı bitirmek için bir selâmın yeterli olduğu durumlar dile getirilebilir.
- Selâmdan kastın ne olduğu, kimlere selâmın verildiği ve ne şekilde selâmın verilmesi gerektiği anlatılabilir.

5. Kaynakça

- Abdurrahman, Ş. (1982). *Mecmâ'u'l-enhur fî şerhi Mülteka'l-ebhur* (c. 2). Dâru İhyâi't-Turâs'î'l-Arabî.
- Baltacı, A. (2019). Nitel araştırma süreci: Nitel bir araştırma nasıl yapılır? *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 368-388.
- Beyhakî, A. (2003). *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Ata (c. 10). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Buhârî, M. (2003). *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Züheyîr (c. 19). Dâru Tavkû'l-Neccâr.
- Buhûtî, M. (2010). *Keşşâfû'l-kına an metni'l-İknâ*. (c. 1). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Bûlkinî, S. (2012). *et-Tedrib fî'l-fikhi's-Şâfiî* thk. Ebû Yakup Neşet b. Kemal el-Mısıfî (c. 1). Dâru'l-Kıbleteyn.
- Creswell, J.W. (2017). *Araştırma Deseni, Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*. S. B. Demir (Ed.) (3. bs.). Eğiten Kitap.
- Cüveynî, İ. H. (2007). *Nihayetü'l-matlab fî dirayeti'l-mezheb*, Dâru'l-Minhâc,
- Desûkî, Ş. (2015). *Hâşiyetü'd-Desûkî alâ Şerhi'l-kebîr* (c. 1). Dâru'l-Fikr.
- Duman, S. (2009). *Muğnî'l-muhtâc tercümesi*. Mirac.
- Ebû Dâvud, S. (1997). *Sünenü Ebû Dâvûd (Hattâbî'nin Me'âlimü's-Sünen'i ile birlikte)*, Dâru İbn Hazm.
- Efendioğlu, M. (2009). Selâm. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde* (c. 36, ss. 342-343). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Erdoğan, M. (2005). *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. Ensar Neşriyat.
- Haskefi, M. (2002). *ed-Dürri'l-muhtâr şerhu Tenvîri'l-ebâr ve câmi'i'l-bihâr*. thk. Abdülmun'im Halîl İbrahim (c. 1). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Âbidîn, M. (1966). *Raddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhi Tenvîri'l-ebâr* (c. 1). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Cüzey, A. (2013). *el-Kavâninü'l-fikhiyye fî telhîsî mezhebi'l-Mâlikîyye*. thk. Mâcit el-Hamevî. Dâru İbn Hazm.
- İbn Hazm, A. (t.y.). *el-Muhallâ bi'l-âsâr*. thk. Abdulgaffâr Süleymân (c. 2). Dâru'l-Fikr.
- İbnü'l-Hümâm, K. (t.y.). *Fethu'l-kadîr* (c. 1). Dâru'l-Fikr.
- İbn Kesir, Ş. (2007). *Tefsirü'l-Kûr'ânî'l-azîm* (c. 3). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Kudâme, M. (1968). *el-Muğnî* (c. 1). Mektebetü'l-Kahire.
- İbn Mâce, M. (t.y.). *Sünenü İbn Mâce*. nşr. Muhammed Nâsiru'd-Dîn el-Elbânî. Mektebetü'l-Me'ârif.
- İbn Manzûr, C. (2010). *Lisânu'l-Arab* (c. 12). Dâru's-Sadr.
- İbn Rüşt, M. (1988). *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesit* (c. 1). Dâru'l-Kalem.
- İbrahim M. vd., (t.y.). *Mu'cemü'l-vasît*. Dâru'd-Dave.
- İbn Müflih, B. (1997). *el-Müb'dî şerhû Mukni*. thk. Muhammed Hasan (c. 1). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Nuceym, S. (2002). *en-Nehru'l-fâik şerhu Kenzi'd-dekâik*. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

- İsfahânî, R. (1991). *el-Müfredât fî ğeribî'l-Kûr'ân*. thk. Safvan Adnan ed-Davudî. Dâru'l-Kalem.
- Kalyûbî, A. (1995). *Hâşiyetü'l-Kalyûbî alâ şerhi'l-Mahallî ale'l-Minhâc*. (c. 1). Dâru'l-Fikr.
- Karâfî, Ş. (1994). *ez-Zehîre*. thk. Muhammed Haccî (c. 2). Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.
- Kahraman, A. (2018). *İslam İbadet Esasları*. Bilimsel Araştırma.
- Kâsânî, A. (1986). *Bedâi'u's-sanâi fî tertibi's-şerâi* (c. 1). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Kayapınar, H. (2004). Mesbûk. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (c. 29, ss. 266-268). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Keskin, M. (2016). *Şâfiî Fıkhu* (c. 1). Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Komisyon, (1983). *el-Mevsû'atü'l-fikhiyye el-Kuveyyiyye* (c. 25-27). Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şu'ûni'l-İslâmîyye.
- Kurtubî, M. (1964). *el-Câmiû li ahkâmî'l-Kûr'ân*. thk. Ahmet Berdunî-İbrahim Atfîş (c.7). Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye.
- Mâverdi, A. (1999). *el-Hâvî'l-kebîr fî fikhi mezhebi İmâm eş-Şâfiî*. thk. Ali Muhammed Muavvaz-Âdil Ahmet Abdulmevcût (c. 1). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye
- Mevsîlî, A. (t.y.). *el-İhtiyâr li tâ'lîli'l-Mûhtâr*. Pamuk.
- Merdâvî, A. (1955). *el-İnsâf fî marifeti'r-râcih mine'l-hilâf* (c. 2). Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî.
- Müslim, K. (2000). *el-Câmi'u's-Sahih*. Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî.
- Nesâî, A. (t.y.). *el-Muctebâ mine's-sünen el-meşhur bi Süneni'n-Nesâî*. Beytü'l-Efkâri'd-Düvelîyye.
- Nevevî, Z. (2010). *el-Mecmû şerhu'l-Mühezzeb li's-Şîrâzî*. thk. Muhammed Necib el-Mutîî (c. 3). Dâru'l-Fikr.
- Râzî, F. (2000). *Mefâtihü'l-ğayb* (c. 28). Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî.
- Sâvî, A. (t.y.). *Hâşiyetü's-Sâvî alâ Şerhi's-Sağir* (c. 1). Dâru'l-Meârif.
- Semerkindî, A. (1984). *Tuhfetü'l-fukahâ* (c. 1). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Serâhsî, Ş. (1993). *el-Mebsût* (c. 1). Dâru'l-Marife.
- Şavlı, M. (2022). *İslam İbadet Fıkında Niyet ve Hükümlere Etkisi*. İlâhiyât.
- Şîrâzî, İ. (1992). *el-Mühezzeb fî fikhi İmam eş-Şâfiî*. thk. Muhammed Zuhâylî (c. 1). Dâru'l-Kalem.
- Şîrbînî, H. (2006). *Mûğni'l-muhtac ilâ marifeti meânî elfazı'l-Minhâc*. thk. Muhammed Tamir-Şerif Abdullah (c. 1). Dâru'l-Hadis.
- Taberânî, S. (1994). *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdî b. Abdülmecit (c. 5). Mektebetü İbn Teymiyye.
- Tahâvî, A. (1994). *Şerhu Meânî'l-âsâr*. thk. Muhammed Zührî en-Neccar-Muhammed Seyyid (c. 2). Alemü'l-Kütüb.
- Tirmizî, E. (1987). *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Dâru'l-Garbi'i-İslâmî.
- Özdemir, A. (2010). "Silm ve Sulh Kavramları Açısından Kûr'ân Barışı". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12(2), 95-114.
- Şa'bân, Z. (1996). *İslâm Hukuk İlminin Esâsları*. trc. İbrahim Kâfi Dönmez. Türkiye Diyanet Vakfı.
- Zeylaî, O. (1895). *Tebyinü'l-hakâik şerhû Kenzü'd-dakâik* (c. 1). Matbaatü'l-Kübra el-Emirîyye.

Ziriklî, H. (2002). *el-Alâm* (c. 5). Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn.

Zuhaylî, M. (2011). *el-Mu'temed fî Fıkhı 'ş-Şâfî* (c. 1). Dâru'l-Kalem.

Zuhaylî, V. (1994). *el-Fıkhü'l-İslâmî ve ediletühü* (c. 2). Feza.

Yaşaroğlu, M. K. (2006). Namaz. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde* (c. 32, ss. 357-357). Türkiye Diyanet Vakfı.